

Quick scan gebruik *Catalogus groenblauwe diensten*

G.H.P. Dirkx
F.J.P. van den Bosch

werkdocumenten

Wot
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

WAGENINGENUR

For quality of life

Quick scan gebruik *Catalogus groenblauwe diensten*

De reeks 'Werkdocumenten' bevat tussenresultaten van het onderzoek van de uitvoerende instellingen voor de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT Natuur & Milieu). De reeks is een intern communicatiemedium en wordt niet buiten de context van de WOT Natuur & Milieu verspreid. De inhoud van dit document is vooral bedoeld als referentiemateriaal voor collega-onderzoekers die onderzoek uitvoeren in opdracht van de WOT Natuur & Milieu. Zodra eindresultaten zijn bereikt, worden deze ook buiten deze reeks gepubliceerd.

Dit werkdocument is gemaakt conform het Kwaliteitshandboek van de WOT Natuur & Milieu en is goedgekeurd door Paul Hinssen (deel)programmaleider WOT Natuur & Milieu.

WOT-werkdocument **127** is het resultaat van een onderzoeksopdracht van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), gefinancierd door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). Dit onderzoeksrapport draagt bij aan de kennis die verwerkt wordt in meer beleidsgerichte publicaties zoals Natuurbalans, Milieubalans en thematische verkenningen.

Quick scan gebruik *Catalogus groenblauwe diensten*

G.H.P. Dirkx

F.J.P. van den Bosch

Werkdocument 127

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, maart 2009

Referaat

Dirkx, G.H.P. & F.J.P. van den Bosch, 2009. *Quick scan gebruik Catalogus groenblauwe diensten*. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-werkdocument 127. 20 blz. 1 fig.; 2 bijl.

Sinds de Europese Commissie de *Catalogus groenblauwe diensten* heeft goedgekeurd, is het eenvoudiger om groenblauwe diensten te organiseren. In de Quick Response functie van de WOT Natuur & Milieu is een korte verkenning uitgevoerd van de mate waarin groenblauwe diensten worden ingezet. Daaruit blijkt dat overheden nog weinig mogelijkheden bieden om groenblauwe diensten te leveren. Provincies zijn terughoudend in het vrijmaken van extra budget voor groenblauwe diensten. Tegelijkertijd blijken agrariërs over het algemeen wel bereid om groenblauwe diensten te verrichten. Daar waar mogelijkheden bestaan groenblauwe diensten aan te bieden, overtreft het aanbod het beschikbare budget.

Trefwoorden: groenblauwe diensten, landschap, natuur, landschapsbeheer, natuurbeheer

©2009 **Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu**

Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 54 71; Fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.wnm@wur.nl

Alterra - Wageningen UR

Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 07 00; fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.alterra@wur.nl

De reeks WOt-werkdocumenten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit werkdocument is verkrijgbaar bij het secretariaat. **Het document is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl.**

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 48 54 71; Fax: (0317) 41 90 00; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Woord vooraf

Het onderzoek is uitgevoerd in de Quick Response functie (QRf) van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu van Wageningen UR. De QRf is bedoeld voor onderzoeksvragen van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) die niet in het reguliere werkprogramma waren voorzien en waarop een snel antwoord gewenst is. Het gaat om kortlopend onderzoek met over het algemeen een verkennend karakter. De hier gepresenteerde resultaten moeten tegen die achtergrond beoordeeld worden: ze geven een eerste beeld.

Voor het onderzoek is dankbaar gebruik gemaakt van een door de Directie Regionale Zaken van het Ministerie van LNV samengesteld overzicht van de wijze waarop de provincies de *Catalogus groenblauwe diensten* hebben opgepakt. Daarnaast hebben we gesproken met partijen die rechtstreeks betrokken zijn bij de organisatie van groenblauwe diensten. We bedanken hen voor hun medewerking aan dit onderzoek.

Joep Dirx
Projectleider Quick Response functie

Inhoud

Woord vooraf	5
1 Inleiding	9
1.1 Aanleiding	9
1.2 Doel	9
1.3 Aanpak	9
1.4 Begripsbepaling	10
2 Resultaten	11
2.1 Gebruik Catalogus groenblauwe diensten	11
2.2 Aanbod groenblauwe diensten	15
3 Conclusies en aanbevelingen	17
Bijlage 1 Lijst van geïnterviewden/gesprekspartners	19
Bijlage 2 Overzicht provinciale inzet GBD	21

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Op 21 februari 2007 heeft de Europese Commissie de *Catalogus groenblauwe diensten* goedgekeurd.¹ Op basis van de Catalogus kunnen provincies en andere overheden via hun eigen instrumentarium pakketten van diensten samenstellen die voor subsidie in aanmerking komen. Daarbij gaat het om diensten op het gebied van natuur, landschap, cultuurhistorie, waterbeheer en toegankelijkheid van het landelijk gebied.

De Catalogus biedt duidelijkheid aan hen die de levering van groene en blauwe diensten tot stand willen brengen. Zolang zij binnen de kaders van de Catalogus blijven behoeven overheden die hen voor de diensten willen betalen geen goedkeuring van de Europese Commissie te vragen.

Inzet van groenblauwe diensten is om verschillende redenen relevant. Ten eerste kunnen zij een middel zijn om beleidsdoelen (op het gebied van natuur, landschap, cultuurhistorie, recreatie, waterbeheer etc.) te verwezenlijken. Ten tweede bieden zij de kans aan de landbouw om diensten te leveren die maatschappelijk waardevol zijn, wat kan bijdragen aan een beter imago van de landbouw. Ook kan de grotere inzet van groenblauwe diensten een eerste stap zijn op weg naar vermaatschappelijking van de inkomenstoeslagen (vanuit het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, GLB), zoals ook in het regeerakkoord is vastgelegd.

Het is onduidelijk of en in welke mate groene en blauwe diensten op dit moment daadwerkelijk worden ingezet en met welk doel deze diensten worden ingezet. Kennis hierover is relevant voor de Natuurbalans 2009 (thema landelijk gebied) en voor evaluaties op het gebied van (vermaatschappelijking van) het GLB, kwaliteit landelijk gebied en ecosysteemdiensten.

1.2 Doel

Doel van het Quick Response onderzoek is te verkennen in welke mate groenblauwe diensten door provincies worden ingezet, welk doel men met deze diensten wil bereiken en in welke mate al resultaten geboekt zijn. Een nevendoeel van het onderzoek is kennis te vergaderen voor de discussie over de vermaatschappelijking van het landbouwbeleid, vooral over de bereidheid van agrariërs om maatschappelijke diensten, zoals groenblauwe diensten, te verlenen.

1.3 Aanpak

Bij de start van het onderzoek kon worden beschikt over een in september 2007 door LNV samengesteld overzicht van de wijze waarop de provincies de *Catalogus groenblauwe diensten* hebben opgepakt. We hebben dit overzicht gebruikt als startpunt voor onze verkenning en getracht door middel van gesprekken met partijen die daadwerkelijk betrokken zijn bij het organiseren van de levering van groenblauwe diensten, meer inzicht te krijgen in de mate waarin de Catalogus gebruikt wordt en in de bruikbaarheid ervan voor het organiseren van groenblauwe diensten. Daarbij is tegelijkertijd ook geprobeerd inzicht te krijgen in de

¹ Brief Europese Commissie Steunnummer N577/2006

belangstelling vanuit de landbouw voor het leveren van groenblauwe diensten en wat de succes- en faalfactoren daarvoor zijn.

De meeste gesprekken bestonden uit een telefonisch interview. Van elk interview is een verslag gemaakt dat voor een check op onjuistheden aan de geïnterviewden is voorgelegd. Daarnaast konden wij deelnemen aan een bespreking van vertegenwoordigers van Brabants Landschap, Landschap Overijssel en Landschapsbeheer Gelderland. Een lijst met geïnterviewden/gesprekspartners is opgenomen in Bijlage 1. Tot slot is ook deelgenomen aan een workshop over het Stimuleringskader Groenblauwe Diensten in Overijssel, tijdens de Landschapstop in Radio Kootwijk op 26 september 2008.

1.4 Begripsbepaling

Het begrip groenblauwe diensten (GBD) blijkt zich voor meerdere interpretaties te lenen. In deze verkenning hanteren wij het begrip GBD zoals het in de *Catalogus groenblauwe diensten* wordt verwoord²: 'het leveren van bovenwettelijke publieke prestaties gericht op realisatie van maatschappelijke wensen op terreinen als natuur, landschap, waterbeheer en recreatief medegebruik, waarvoor een kostendekkende vergoeding wordt gegeven.'

Het gaat bij GBD dus om bovenwettelijke prestaties, prestaties die verder gaan dan waartoe een ondernemer of burger wettelijk verplicht is. Het wettelijk verplichte schouwen van sloten, geldt dus niet als blauwe dienst. Bovendien gaat het om publieke prestaties. Dat wil zeggen om prestaties die niet of zeer lastig in private zin te vermarkten zijn. Activiteiten waarvoor een private markt bestaat (zoals op het gebied van zorg of verkoop van streekproducten) worden niet als groene of blauwe diensten beschouwd.³

De Catalogus geeft bovendien aan dat het bij GBD gaat om diensten die door particuliere grondeigenaren en – gebruikers worden geleverd. Het gaat daarbij primair om ondernemers – in de praktijk vrijwel altijd landbouwers - omdat alleen bij door de overheid verleende subsidies aan ondernemers sprake kan zijn van ongeoorloofde staatssteun. Diensten die door publieke organisaties worden geleverd, worden niet als GBD beschouwd. Ook terreinbeherende organisaties worden in de praktijk niet als leverancier van GBD beschouwd.

Concrete diensten die als GBD beschouwd kunnen worden zijn:

- het verrichten van landschapsbeheer, randenbeheer of weidevogelbeheer;
- het toegankelijk maken van boerenland voor wandelaars en/of fietsers; en
- het bieden van mogelijkheden voor opslag en vasthouden van water op boerenland.

Het principe van de *Catalogus groenblauwe diensten* is dat groenblauwe diensten worden ingezet buiten de rijksprioritaire gebieden waar andere instrumenten beschikbaar zijn, zoals Programma Beheer. De Catalogus beoogt daar een aanvulling op te bieden en is op die gronden geaccepteerd door de EU.

² *Catalogus groenblauwe diensten*, versie December 2007

³ Zie ook RLG, 2002. Groene diensten, van ondersteunen naar ondernemen. Advies over groene diensten in het landelijk gebied. Amersfoort, Raad voor het Landelijk Gebied, RLG publicatie 02/07.

2 Resultaten

2.1 Gebruik Catalogus groenblauwe diensten

Sinds 21 februari 2007 is de *Catalogus groenblauwe diensten* geaccepteerd door de EU. De Catalogus is opgesteld om te voorkomen dat elk afzonderlijk project waarbij agrariërs buiten de gangbare regelingen als Programma Beheer, uit publieke fondsen vergoedingen ontvangen voor natuur- en landschapsbeheer, door de EU getoetst moet worden. Met het overbodig worden van de individuele toetsing wordt ook de daaruit voortvloeiende vertraging voorkomen. Dat maakt het eenvoudiger GBD tot stand te brengen. In deze paragraaf proberen we te achterhalen welke effecten het verschijnen van de *Catalogus groenblauwe diensten* tot nu toe in de praktijk heeft gehad.

Nog weinig instrumenten voor groenblauwe diensten opgezet

De Catalogus blijkt nog weinig effect te hebben gehad op de inzet van instrumenten voor GBD. In twee Provincies (Noord-Brabant en Overijssel) is een regeling operationeel.⁴ In beide provincies zijn op de provinciale begroting budgetten gereserveerd. In Noord-Brabant is 2,5 mln euro per jaar beschikbaar en in Overijssel is voor de periode 2007-2013 32 mln gereserveerd. In de Provincie Gelderland wordt aan een regeling gewerkt. Hoewel de regeling in Gelderland nog niet operationeel is, is in het coalitie akkoord al wel budget gereserveerd (8 mln euro voor de periode 2007-2011). Daarnaast hebben enkele andere provincies budgetten gereserveerd voor aspecten van GBD (zoals in Zuid-Holland voor boeren met natuur) of voor pilots met GBD (zoals in Utrecht waar een pilot in De Venen loopt). De provincies waar geen regeling is opgezet noemen als reden daarvoor dat er met de beslaande regelingen in de rijksprioritaire gebieden al voldoende inzet op natuur- en landschapsonderhoud gerealiseerd kan worden en/of dat men wil wachten op de omvorming van Programma Beheer. In de toekomst zullen wellicht meer provincies initiatieven nemen voor GBD, maar er lijkt over het algemeen weinig animo te bestaan om daar extra provinciale middelen voor vrij te maken. Men wijst naar Programma Beheer en het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG).

Naast de provinciale instrumenten, zoals in Noord-Brabant en Overijssel, zijn er regionale en lokale initiatieven waarin vraag en aanbod van GBD bij elkaar worden gebracht. Dergelijke initiatieven zijn bijvoorbeeld operationeel in de vorm van landschapsfondsen. Daarnaast worden er enkele pilots uitgevoerd, zoals in De Venen in Utrecht. Het gaat hierbij nog om een beperkt aantal initiatieven met een eveneens beperkte reikwijdte.

De mate waarin GBD worden ingezet moet dan ook als nog beperkt worden beoordeeld. De nog beperkte doorwerking van GBD maakte het lastig gesprekspartners te vinden voor ons onderzoek. Behalve bij de landschapsbeheerorganisaties en landschapsfondsen, die betrokken zijn bij de uitvoering van concrete regelingen, was het lastig gesprekspartners te vinden die ons konden informeren over de praktijk van GBD.

Een reden voor het (nog) beperkte effect van de goedkeuring van de Catalogus zou kunnen zijn dat de Catalogus nog niet zo heel lang geleden goedgekeurd is. Daarbij moet echter tegelijkertijd opgemerkt worden dat veel van de initiatieven die nu operationeel zijn, zoals de regelingen in Noord-Brabant en Overijssel en de verschillende lokale landschapsfondsen, al in voorbereiding waren voordat er sprake was van een catalogus. De Catalogus is dan ook het gevolg van deze initiatieven en niet de aanjager ervan.

⁴ Dit blijkt uit zowel gesprekken met betrokkenen als uit het door LNV opgestelde 'Overzicht provincies m.b.t. catalogus groenblauwe diensten van november 2007 (zie ook bijlage 2). De genoemde cijfers komen uit het LNV overzicht.

De Catalogus blijkt in de praktijk ook een rol te spelen waarvoor deze niet primair is opgezet, namelijk als richtlijn voor de hoogte van vergoedingen in gevallen die niet vallen onder de regels voor beperkingen staatssteun. Een voorbeeld is landschapsveilingen waar boeren vergoedingen ontvangen van private partijen en waar dus geen sprake kan zijn van ongeoorloofde staatssteun. De Catalogus blijkt in die gevallen goed bruikbaar om aanbieders van groenblauwe diensten te overtuigen van het feit dat de geboden vergoedingen realistisch zijn en biedt duidelijkheid aan zowel aanbieders als vragers.

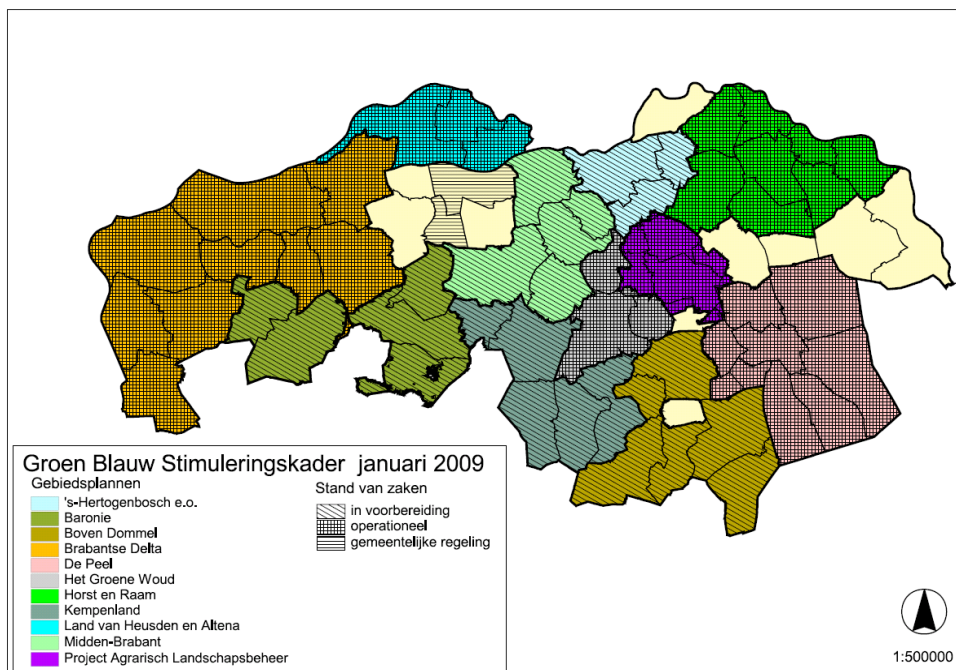
Groenblauwe diensten zijn bedoeld om natuur- en landschapsbeheer buiten de Ecologische Hoofdstructuur mogelijk te maken

Het doel dat de regelingen voor GBD beogen is natuur- en landschapsbeheer in het zogenaamde “witte” gebied mogelijk te maken, de gebieden buiten de rijksprioritaire gebieden, waarvoor andere regelingen (Programma Beheer) bestaan. Voor de inhoudelijke doelen wordt verwezen naar Landschapsontwikkelingsplannen. In Noord-Brabant is daarnaast een visie opgesteld waarin de doelen zijn vastgelegd.

Daar waar regelingen operationeel zijn en GBD kunnen worden aangeboden, blijken zeer verschillende diensten te worden aangeboden. Het accent lijkt echter te liggen op het beheer van bestaande elementen. Aanleg van nieuwe elementen is minder in trek bij agrariërs, maar blijkt wel in trek bij niet agrarische grondeigenaren.

GBD in beperkt aantal gebieden mogelijk

GBD kunnen vooralsnog in slechts een beperkt aantal gebieden worden aangeboden. Dat geldt ook in de beide provincies waar een provinciale regeling is opgezet. Omdat de provincies cofinanciering eisen in de regelingen voor GBD, zijn de provinciale regelingen niet provinciedekkend operationeel (figuur 1 voor Brabant; in Overijssel zijn regelingen in zes gebieden operationeel). Tot nu toe zijn het bijna uitsluitend gemeenten die de vereiste cofinanciering bieden. Alleen in die gemeenten waar bereidheid bestaat cofinanciering te bieden, kunnen GBD aangeboden worden.

Figuur 1. Stand van zaken GBD regelingen in Noord-Brabant. In de vijf gebieden die zijn aangegeven als “operationeel” is cofinanciering beschikbaar en kunnen binnen het Groenblauw Stimuleringskader van de provincie Noord-Brabant contracten voor GBD worden afgesloten (bron: Brabants Landschap).

Daarbij speelt dat de cofinanciering voor gemeenten met weinig inwoners – en dus weinig inkomsten - en een groot buitengebied, waar dus ook veel vraag is naar GBD, een relatief zware last is. Voor gemeenten met veel inwoners en een klein buitengebied, is de cofinanciering een minder zware last.

De *Catalogus groenblauwe diensten* is opgezet met als doel mogelijkheden te bieden voor natuur- en landschapsbeheer buiten de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) en Nationale Landschappen. De regelingen die de provincies Gelderland en Noord-Brabant hebben opgezet, sluiten daarbij aan en gelden voor de gebieden buiten EHS en Nationale Landschappen. Stelregel is dat wanneer voor de beoogde dienst ook vergoeding vanuit Programma Beheer mogelijk is, deze dienst dan niet in aanmerking komt vanuit de regelingen voor GBD. In Overijssel is overigens wel een GBD-regeling tot stand gebracht in het Nationaal Landschap Noordoost-Twente. Daar worden rijks- (ILG), provinciale en gemeentelijke fondsen bijeengebracht.

Nog geen duidelijkheid over resultaten

Het bleek niet mogelijk een overzicht te maken van de aantallen contracten die zijn afgesloten. De organisatiestructuur van de GBD-regelingen, die sterk lokaal is ingevuld, heeft kennelijk als gevolg dat er geen landelijk of provinciaal overzicht bestaat van de aantallen contracten die zijn afgesloten. Over de resultaten van de GBD is gezien de nog korte looptijd nog niets te zeggen.

Belangstelling onder aanbieders groter dan budget

Agrariërs blijken belangstelling te hebben om GBD te leveren tegen de vergoedingen die volgens de Catalogus gegeven mogen worden. In sommige gebieden is er sprake van dat de boeren echt zaten te wachten op de regeling. De GBD-regelingen bieden agrariërs buiten de rijksprioritaire gebieden (EHS, Nationale Landschappen) immers de mogelijkheid vergoedingen te ontvangen voor het beheer van natuur en landschapselementen. Er is echter ook sprake van gebieden waar het wat meer moeite kost boeren te interesseren voor het aanbieden van GBD. In de gebieden waar GBD kunnen worden aangeboden, is de belangstelling doorgaans groter dan de beschikbare budgetten. Er wordt gewerkt volgens het principe 'wie het eerst komt, het eerst maalt'.

De maximumvergoedingen die de Catalogus toelaat, zijn gemiddeld gesproken hoger dan de vergoedingen die via Programma Beheer betaald kunnen worden. Volgens een van onze gesprekspartners is de belangstelling onder boeren zo groot vanwege de hoge vergoedingen: 'ze krijgen een prijs die ze nergens anders kunnen krijgen'. Overigens is het niet zo dat altijd de maximumbedragen uit de Catalogus worden betaald.

Daarnaast wordt gewezen op het belang van langlopende overeenkomsten. De contractduur van de bestaande regelingen laat dat niet altijd toe, zo wordt in Noord-Brabant gewerkt met contracten voor zes jaar. Contracten voor langere perioden blijken echter gewenst. Dat biedt niet alleen een garantie voor duurzaam beheer van natuur of landschapselementen, maar biedt ook garanties aan de agrariërs dat de GBD een duurzame inkomstenbron zullen vormen. Dat laatste, zo wordt door verschillende gesprekspartners benadrukt, wordt door agrariërs als een belangrijke voorwaarde ervaren. Een kanttekening daarbij is dat de aantrekkelijkheid van de vergoedingen voor GBD ook bepaald wordt door de hoogte van de prijzen voor landbouwproducten. Het is niet duidelijk in hoeverre hogere landbouwprijzen het animo voor het aanbod van groenblauwe diensten en de wens om langlopende contracten af te sluiten zullen temperen.

De conclusie dat de belangstelling groot is, is uitsluitend gebaseerd op de ervaringen in gebieden waar GBD aangeboden kunnen worden. Een kanttekening daarbij is dat het mogelijk

is dat in gebieden waar geen belangstelling bestaat om GBD aan te bieden er ook geen initiatieven genomen worden om regelingen op te zetten (zie ook par. 2.2).

Werken aan maatwerk

Er zijn grote verschillen in aanpak. In Noord-Brabant wordt vanuit het Stimuleringskader Groenblauwe Diensten gewerkt met vaste pakketten (zoals in Programma Beheer) van diensten en is per gebied vastgesteld welke diensten er kunnen worden aangeboden. In Overijssel werkt men met een aanpak die sterk lijkt op het door de Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) bepleitte beursmodel.⁵ Hier worden per geval vraag en aanbod bijeen gebracht en per geval overeenkomsten afgesloten. Er is hier dus geen sprake van vastomlijnde diensten en evenmin van vaste vergoedingen. Wel wordt het Landschapsontwikkelingsplan (LOP) als basis gebruikt voor afspraken over de te verrichten diensten. Een vergelijkbare werkwijze wordt door het Landschapsfonds Via Natura gevolgd.

In de gesprekken die wij voerden, werd gewezen op het belang van maatwerk bij het tot stand brengen van contracten voor GBD. Dat maatwerk komt tot stand door de zogeheten gesprekken aan de keukentafel. Agrarische Natuurverenigingen (ANV's) blijken daarbij vaak een belangrijke rol te kunnen spelen. In relatie tot het gewenste maatwerk werd ook gewezen op de rigiditeit van Programma Beheer, wat agrariërs er vaak van zou weerhouden contracten af te sluiten. Het is niet duidelijk in hoeverre de aanpak in Noord-Brabant, waar met vastgestelde pakketten wordt gewerkt, een belemmering vormt voor de deelnamebereidheid.

De aanpak in Overijssel en van Via Natura, kan ook vergeleken worden met de aanpak van de Agri-environmental Stewardship Schemes in Engeland.⁶ De maatwerk aanpak wordt over het algemeen als belangrijke succesfactor voor de Engelse Agri-Environmental Stewardship Schemes gezien. De in Overijssel gekozen aanpak kan er toe leiden dat in het ene gebied hogere vergoedingen worden betaald voor diensten dan in het andere gebied. Hier regeren daadwerkelijk vraag en aanbod.

Cofinanciers gezocht

De provinciale regelingen berusten op het principe dat maximaal de helft van het benodigde budget door de provincie beschikbaar wordt gesteld. De andere helft moet worden gedekt door cofinanciering. In de praktijk blijken het vrijwel altijd gemeenten die voor de vereiste cofinanciering zorgen. De beschikbare budgetten zijn over het algemeen niet toereikend voor het aanbod aan GBD.

Men zoekt naar private partijen, zoals grote bedrijven in de regio, maar die blijken tot nu toe weinig bereid mee te financieren. Een uitzondering zijn de gevallen waar GBD worden georganiseerd via landschapsveilingen. Daar zijn het particulieren die bieden op overeenkomsten om landschapselementen of natuurwaarden te laten beheren.

POP-gelden worden niet ingezet voor de financiering van GBD. Als reden daarvoor wordt aangegeven dat de POP-gelden alleen ingezet kunnen worden binnen de rijksprioritaire gebieden (EHS, Nationale Landschappen).

De organisatie van de regelingen verschilt van gebied tot gebied. Naast de lokaal actieve landschapsfondsen zijn er de provinciale regelingen in Noord-Brabant en Overijssel. In Noord-Brabant loopt de regeling via de provinciale begroting. De cofinancierende gemeenten storten hun aandeel op de rekening van de provincie, die het geld doorstort naar de Dienst Regelingen. In Overijssel heeft de provincie de regeling opgetuigd, maar worden de GBD

⁵ RLG, 2002. Groene diensten, van ondersteunen naar ondernemen. Advies over groene diensten in het landelijk gebied. Amersfoort, Raad voor het Landelijk Gebied, RLG publicatie 02/07.

⁶ Smits, M.J.W. & M.J. Bogaardt, 2008. Effecten van EU-beleid op natuur en landschap. In: F.M. Brouwer & G.H.P. Dirx. Natuur en landschap in het landelijk gebied: kennis voor beleid. Wageningen. WOt-studie 8: 72-76.

zodra die in gebieden operationeel worden, overgenomen door private stichtingen. Deze gaan de contractrelatie aan met de aanbieders van GBD. Deze stichtingen zijn als landschapsfondsen georganiseerd. Het Nationale Groenfonds beheert de gelden en de lokale stichtingen hebben een rekening courant bij het Nationale Groenfonds.

Geen blauwe diensten

Hoewel het gaat om groene en blauwe diensten, ligt in de praktijk het accent nadrukkelijk op groene diensten.⁷ Een reden daarvoor is dat een belangrijke blauwe dienst, namelijk waterberging op boerenland, niet als GBD in de Catalogus is opgenomen. De reden daarvoor is dat grondeigenaren volgens de wet verplicht zijn waterberging te gedogen. Waterberging kan daarom geen GBD zijn (zie paragraaf 1.4). Wel hebben grondeigenaren die waterberging op hun land moeten gedogen recht op schadevergoeding. Daarvoor zijn echter andere regelingen getroffen dan GBD.

In de Catalogus zijn geen “echte” blauwe diensten opgenomen. Wel is er sprake van dat waterbeheerders als cofinancier (willen) optreden in gevallen waar groene diensten gerelateerd zijn aan het beheer van waterlopen. Het gaat dan bijvoorbeeld om het beheer van oevers of van beplantingen langs waterlopen. In die gevallen waar Waterschappen betrokken zijn bij de realisatie van ecologische verbindingzones, lijkt de voorkeur uit te gaan naar verwerven boven inzet van GBD.

Tot slot is er ook sprake van overeenkomsten tussen drinkwaterbedrijven en agrariërs voor de levering van schoon grondwater. Deze vallen echter ook buiten de in Catalogus opgenomen GBD.

2.2 Aanbod groenblauwe diensten

In relatie tot de hervorming van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) van de Europese Unie, is er sprake van een discussie over vermaatschappelijking van de landbouwsubsidies. De huidige praktijkervaringen met GBD geven enig inzicht in de potenties die een vermaatschappelijkt GLB biedt. In deze paragraaf proberen we wat meer zicht te krijgen op de bereidheid van agrariërs om maatschappelijke diensten te leveren, ofwel op het aanbod. Daarbij is nadrukkelijk sprake van een momentopname. Met de discussie over vermaatschappelijking van het landbouwbeleid is op dit moment veel in beweging wat het draagvlak voor maatschappelijke diensten kan vergroten – onder andere doordat mogelijk meer activiteiten, zoals op het gebied van waterberging, onder de noemer maatschappelijke diensten gebracht zullen worden.

Uit onze verkenning blijkt dat de belangstelling onder agrariërs om GBD aan te bieden, over het algemeen de beschikbare budgetten overtreft. Deze conclusie is echter gebaseerd op de ervaringen in gebieden waar GBD aangeboden kunnen worden. Dat kan een onjuist beeld geven omdat in gebieden waar geen belangstelling bestaat om GBD aan te bieden, waarschijnlijk ook geen initiatieven genomen worden om daar regelingen voor op te zetten. Bovendien moet de constatering dat het aanbod het beschikbare budget overtreft, mogelijk ook verklaard worden uit het feit dat het budget klein is.

Er is nog geen specifiek onderzoek gedaan naar de bereidheid van boeren om maatschappelijke diensten te leveren. Wel zijn er analyses verricht van de kenmerken van bedrijven die deelnemen aan natuurbeheerprogramma's, zoals Programma Beheer. Daaruit kan de conclusie getrokken worden dat het aanbod zich onder druk van ruimtelijke ordening, voegt naar de vraag, voor zover de maatschappelijke vraag vertaald is in ruimtelijk

⁷ Zie ook: Hoekstra, 2004. Zin en onzin van blauwe diensten. H2O, 2004 nr. 7.

orderingsbeleid waaruit ruimtelijke- en/of milieubeperkingen voortvloeien voor landbouwbedrijven.⁸ Daar waar zulke beperkingen gelden, kunnen landbouwbedrijven namelijk geen maximaal rendement uit voedselproductie halen, met als gevolg dat er een grotere bereidheid bestaat tot het deelnemen aan natuurbeheerprogramma's.

De Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) schat dat afhankelijk van de hoogte van de vergoedingen 20 – 70% van de landbouwbedrijven bereid zal zijn GBD aan te bieden. Binnen deze bandbreedte ligt het percentage van 40% van de landbouwbedrijven dat inkomsten heeft uit nevenactiviteiten en dus kennelijk genegen is naast voedselproductie andere activiteiten uit te voeren.⁹ De RLG concludeert dat op ca. 30-40% van het gebied dat in agrarisch gebruik is, in potentie groenblauwe diensten aangeboden kunnen worden.

⁸ RLG, 2002. Groene diensten, van ondersteunen naar ondernemen. Advies over groene diensten in het landelijk gebied. Amersfoort, Raad voor het Landelijk Gebied, RLG publicatie 02/07.

⁹ Idem.

3 Conclusies en aanbevelingen

- De Europese goedkeuring van de *Catalogus groenblauwe diensten* in februari 2007 heeft vooralsnog in beperkte mate tot initiatieven geleid om regelingen voor groenblauwe diensten (GBD) op te zetten.
- De intentie van de *Catalogus groenblauwe diensten* is de inzet van GBD mogelijk te maken buiten de rijksprioritaire gebieden en dus buiten de gebieden waar Programma Beheer ingezet kan worden.
- Overijssel, Brabant en Gelderland hebben fondsen op hun begroting gereserveerd voor GBD. De andere provincies wijzen op reeds bestaande regelingen voor natuur- en landschapsbeheer en/of geven aan te willen wachten op de hervorming van Programma Beheer. Er is onder provincies weinig bereidheid extra middelen voor GBD te reserveren.
- Vooralsnog kunnen slechts in een beperkt gebied GBD aangeboden worden, doordat er nog maar weinig initiatieven zijn voor regelingen voor GBD.
- Er kan geen overzicht gegeven worden van de aantallen contracten voor GBD die zijn afgesloten.
- De GBD die momenteel geleverd worden beperken zich vrijwel geheel tot groene diensten. Blauwe diensten zoals het bergen van water, vallen buiten de scope van GBD, aangezien grondeigenaren wettelijk verplicht zijn waterberging op hun land te gedogen. De vergoedingen daarvoor vallen niet onder de GBD regelingen.
- Er is onder agrariërs belangstelling om GBD aan te bieden. Als redenen worden genoemd de hoogte van de vergoedingen, het feit dat de regelingen voor GBD minder bureaucratisch zijn dan Programma Beheer en de mogelijkheid om voor langere perioden contracten af te sluiten. Daarnaast lijkt het streven naar maatwerk een belangrijke succesfactor.
- Er bestaan grote verschillen tussen de regelingen. De regeling in Overijssel en die van Via Natura, lijken het meest op het door de RLG aanbevolen "beursmodel".
- Private cofinanciering komt tot nu toe nog nauwelijks tot stand.
- Er is geen empirische kennis over de mate waarin agrariërs bereid zijn maatschappelijke diensten te verlenen en onder welke condities. Een aanbeveling voor vervolgonderzoek is de bereidheid om deel te nemen aan GBD onder agrariërs te peilen en daarbij te achterhalen welke voorwaarden agrariërs aan die bereidheid verbinden en welke factoren de bereidheid bepalen (bedrijfstype, type gebied etc.).

Bijlage 1 Lijst van geïnterviewden/gesprekspartners

Pierre Grooten (IKL, Stichting Instandhouding Kleine Landschapselementen Limburg)

Gerard van Wakeren (LNV, regiodirectie West)

Arjan Vriend (Landschapsbeheer Gelderland)

Eibert Jongsma (Landschap Overijssel)

Eric van Ingen (Brabants Landschap)

Carlo Braat (Brabants Landschap)

Tiny Wigman (Via Natura)

Bert Piekstra (Wetterskip Fryslan)

Peter van Rijsingen (ZLTO)

Judith van Doren (Bureau Praedium)

Pieter Massink (Waterschap Veluwe)

Patrick de Rooy (Waterschap Brabantse Delta)

Bijlage 2 Overzicht provinciale inzet GBD¹⁰

Provincie	Betrokken ambtenaar	Budget (mln euro/jaar)	Subsidieregeling	Uitvoering	Opmerkingen
Gelderland	Marianne van der Veen	1,6	In voorbereiding	Waarschijnlijk via Landschapsbeheer Gld.	Via Natura maakt gebruik van provinciale cofinanciering
Overijssel	Paul Scholte Albers	4,57	Stimuleringskader groenblauwe diensten	Landschap Overijssel en private stichtingen	Cofinanciering vereist (50 - 75%)
Noord-Brabant	Eric van Moorsel	2,5	Stimuleringskader Noord-Brabant	Brabants Landschap	Cofinanciering vereist (50%)
Zeeland	Piet van de Reest	0	geen		
Limburg	Thorber Mulder	0	geen		Lokale initiatieven (landschapsveiling)
Zuid-Holland	Inge de Vos	0	geen		
Noord-Holland	Corine Hoogenbosch	0,5	Extra's op PB voor weidevogelbeheer		Regeling moet nog worden afgestemd op Catalogus
Flevoland	Albert de Graaf	0	geen		Mogelijk in toekomst regeling voor archeologie
Utrecht	Christel Steentjes	0	geen		Pilot in De Venen
Groningen	Francien van Soest	0	geen		Catalogus is vooral leidraad
Friesland	Albert Visser	0	geen		Vanuit Catalogus nieuwe pakketten in Wouden opgezet
Drenthe	Jan Grotenhuis	0	geen		Vanuit ILG budget projecten opgezet

¹⁰ Het overzicht is gebaseerd op de door LNV Directie Regionale Zaken uitgevoerde inventarisatie.

Verschenen documenten in de reeks Werkdocumenten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu vanaf 2006

Werkdocumenten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, te Wageningen. T 0317 – 48 54 71; F 0317 – 41 90 00; E info.wnm@wur.nl

De werkdocumenten zijn ook te downloaden via de WOT-website www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

2006

- 21 *Rienks, W.A., I. Terluin & P.H. Vereijken.* Towards sustainable agriculture and rural areas in Europe. An assessment of four EU regions
- 22 *Knegt, B. de, H.W.B. Bredenoord, J. Wiertz & M.E. Sanders.* Monitoringsgegevens voor het natuurbeheer anno 2005. Ecologische effectiviteit regelingen natuurbeheer: Achtergrondrapport 1
- 23 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04-001 – Monitor- en Evaluatiesysteem Agenda Vitaal Platteland
- 24 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek Natuurplanbureauafunctie
- 25 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04-385 - Milieuplanbureauafunctie
- 26 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04-394 – Natuurplanbureauafunctie
- 27 *Jaarrapportage 2005.* WOT-04 - Kennisbasis
- 28 *Verboom, J., R. Pouwels, J. Wiertz & M. Vonk.* Strategisch Plan LARCH. Van strategische visie naar plan van aanpak
- 29 *Velthof, G.L. en J.J.M. van Grinsven (eds.)* Inzet van modellen voor evaluatie van de meststoffenwet. Advies van de CDM-werkgroep Harmonisatie modellen
- 30 *Hinssen, M.A.G., R. van Oostenbrugge & K.M. Sollart.* Draaiboek Natuurbalans. Herzien versie
- 31 *Swaay, C.A.M. van, V. Mensing & M.F. Wallis de Vries.* Hotspots dagvlinder biodiversiteit
- 32 *Goossen, C.M. & F. Langers.* Recreatie en groen in en om de stad. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 33 *Turnhout, Chr. Van, W.-B. Loos, R.P.B. Foppen & M.J.S.M. Reijnen.* Hotspots van biodiversiteit in Nederland op basis van broedvogelgegevens
- 34 *Didderen, K en P.F.M. Verdonschot.* Graadmeter Natuurwaarde aquatisch. Typen, indicatoren en monitoring van regionale wateren
- 35 *Wamelink, G.W.W., G.J Reinds, J.P. Mo-Dijkstra, J. Kros & H.J.J. Wieggers.* Verbeteringen voor de Natuurplanner
- 36 *Groeneveld, R.A. & R.A.M. Schrijver.* FIONA 1.0; Technical description
- 37 *Luesink, H.H., M.J.C. de Bode, P.W.G. Groot Koerkamp, H. Klinker, H.A.C. Verkerk & O.Oenema.* Protocol voor monitoring landelijke mestmarkt onder een stelsel van gebruiksnormen
- 38 *Bakker-Verdurmen, M.R.L., J.W. Eimers, M.A.G. Hinssen-Haanen, T.J. van der Zwaag-van Hoorn.* Handboek secretariaat WOT Natuur & Milieu
- 39 *Pleijte, M. & M.A.H.J. van Bavel.* Europees en gebiedsgericht beleid: natuur tussen hamer en aambeeld? Een verkennend onderzoek naar de relatie tussen Europees en gebiedsgericht beleid
- 40 *Kramer, H., G.W. Hazeu & J. Clement.* Basiskaart Natuur 2004; vervaardiging van een landsdekkend basisbestand terrestrische natuur in Nederland
- 41 *Koomen, A.J.M., W. Nieuwenhuizen, J. Roos-Klein Lankhorst, D.J. Brus & P.F.G. Vereijken.* Monitoring landschap; gebruik van steekproeven en landsdekkende bestanden
- 42 *Selnes, T.A., M.A.H.J. van Bavel & T. van Rheenen.* Governance of biodiversity
- 43 *Vries, S. de. (2007)* Veranderende landschappen en hun beleving
- 44 *Broekmeijer, M.E.A. & F.H. Kistenkas.* Bouwen en natuur: Europese natuurwaarden op het ruimtelijk ordeningsspoor. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 45 *Sollart, K.M. & F.J.P. van den Bosch.* De provincies aan het werk; Praktijkervaringen van provincies met natuur- en landschapsbeleid in de periode 1990-2005. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006
- 46 *Sollart, K.M. & R. de Niet met bijdragen van M.M.M. Overbeek.* Natuur en mens. Achtergronddocument bij de Natuurbalans 2006

2007

- 47 *Ten Berge, H.F.M., A.M. van Dam, B.H. Janssen & G.L. Velthof.* Mestbeleid en bodemvruchtbaarheid in de Duin- en Bollenstreek; Advies van de CDM-werkgroep Mestbeleid en Bodemvruchtbaarheid in de Duin- en Bollenstreek
- 48 *Kruit, J. & I.E. Salverda.* Spiegeltje, spiegeltje aan de muur, valt er iets te leren van een andere plannings-cultuur?
- 49 *Rijk, P.J., E.J. Bos & E.S. van Leeuwen.* Nieuwe activiteiten in het landelijk gebied. Een verkennende studie naar natuur en landschap als vestigingsfactor
- 50 *Ligthart, S.S.H.* Natuurbeleid met kwaliteit. Het Milieu- en Natuurplanbureau en natuurbeleidsevaluatie in de periode 1998-2006
- 51 *Kennismarkt 22 maart 2007; van onderbouwend onderzoek Wageningen UR naar producten MNP in 27 posters*
- 52 *Kuindersma, W., R.I. van Dam & J. Vreke.* Sturen op niveau. Perversies tussen nationaal natuurbeleid en besluitvorming op gebiedsniveau.
- 53.1 *Reijnen, M.J.S.M.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. National Capital Index version 2.0
- 53.3 *Windig, J.J., M.G.P. van Veller & S.J. Hiemstra.* Indicatoren voor 'Convention on Biodiversity 2010'. Biodiversiteit Nederlandse landbouwhuisdieren en gewassen
- 53.4 *Melman, Th.C.P. & J.P.M. Willemsen.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Coverage protected areas.
- 53.6 *Weijden, W.J. van der, R. Leewis & P. Bol.* Indicatoren voor 'Convention on Biodiversity 2010'. Indicatoren voor het invasieproces van exotische organismen in Nederland
- 53.7 *Nijhof, B.S.J., C.C. Vos & A.J. van Strien.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Influence of climate change on biodiversity.

- 53.7 b** *Moraal, L.G.* Indicatoren voor 'Convention on Biodiversity 2010'. Effecten van klimaatverandering op insectenplagen bij bomen.
- 53.8** *Fey-Hofstede, F.E. & H.W.G. Meesters.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Exploration of the usefulness of the Marine Trophic Index (MTI) as an indicator for sustainability of marine fisheries in the Dutch part of the North Sea.
- 53.9** *Reijnen, M.J.S.M.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Connectivity/fragmentation of ecosystems: spatial conditions for sustainable biodiversity
- 53.11** *Gaaff, A. & R.W. Verburg.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010' Government expenditure on land acquisition and nature development for the National Ecological Network (EHS) and expenditure for international biodiversity projects
- 53.12** *Elands, B.H.M. & C.S.A. van Koppen.* Indicators for the 'Convention on Biodiversity 2010'. Public awareness and participation
- 54** *Broekmeyer, M.E.A. & E.P.A.G. Schouwenberg & M.E. Sanders & R. Pouwels.* Synergie Ecologische Hoofdstructuur en Natura 2000-gebieden. Wat stuurt het beheer?
- 55** *Bosch, F.J.P. van den.* Draagvlak voor het Natura 2000-gebiedenbeleid. Onder relevante betrokkenen op regionaal niveau
- 56** *Jong, J.J. & M.N. van Wijk, I.M. Bouwma.* Beheerskosten van Natura 2000-gebieden
- 57** *Pouwels, R. & M.J.S.M. Reijnen & M. van Adrichem & H. Kuipers.* Ruimtelijke condities voor VHR-soorten
- 58** *Bouwma, I.M.* Quickscan Natura 2000 en Programma Beheer.
- 59** *Schouwenberg, E.P.A.G.* Huidige en toekomstige stikstofbelasting op Natura 2000-gebieden
- 60** Niet verschenen/ vervallen
- 61** *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-001 – ME-AVP
- 62** *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 63** *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 64** *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-385 – Milieuplanbureaufunctie
- 65** *Jaarrapportage 2006.* WOT-04-394 – Natuurplanbureaufunctie
- 66** *Brasser E.A., M.F. van de Kerkhof, A.M.E. Groot, L. Bos-Gorter, M.H. Borgstein, H. Leneman* Verslag van de Dialogen over Duurzame Landbouw in 2006
- 67** *Hinssen, P.J.W.* Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu. Werkplan 2007
- 68** *Nieuwenhuizen, W. & J. Roos Klein Lankhorst.* Landschap in Natuurbalans 2006; Landschap in verandering tussen 1990 en 2005; Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006.
- 69** *Geelen, J. & H. Leneman.* Belangstelling, motieven en knelpunten van natuuraanleg door grondeigenaren. Uitkomsten van een marktonderzoek.
- 70** *Didderen, K., P.F.M. Verdonshot, M. Bleeker.* Basiskaart Natuur aquatisch. Deel 1: Beleidskaarten en prototype
- 71** *Boesten, J.J.T.I., A. Tiktak & R.C. van Leerdam.* Manual of PEARLNEQ v4
- 72** *GrashofBokdam, C.J., J. Frissel, H.A.M. Meeuwssen & M.J.S.M. Reijnen.* Aanpassing graadmeter natuurwaarde voor het agrarisch gebied
- 73** *Bosch, F.J.P. van den.* Functionele agrobiodiversiteit. Inventarisatie van nut, noodzaak en haalbaarheid van het ontwikkelen van een indicator voor het MNP
- 74** *Kistenkas, F.H. en M.E.A. Broekmeyer.* Natuur, landschap en de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht
- 75** *Luttik, J., F.R. Veeneklaas, J. Vreke, T.A. de Boer, L.M. van den Berg & P. Luttik.* Investeren in landschapskwaliteit; De toekomstige vraag naar landschappen om in te wonen, te werken en te ontspannen
- 76** *Vreke, J.* Evaluatie van natuurbeleidsprocessen
- 77** *Apeldoorn, R.C. van,* Working with biodiversity goals in European directives. A comparison of the implementation of the Birds and Habitats Directives and the Water Framework Directive in the Netherlands, Belgium, France and Germany
- 78** *Hinssen, P.J.W.* Werkprogramma 2008; Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT-04). Onderdeel Planbureaufuncties Natuur en Milieu.
- 79** *Custers, M.H.G.* Betekenissen van Landschap in onderzoek voor het Milieu- en Natuurplanbureau; een bibliografisch overzicht
- 80** *Vreke, J., J.L.M. Donders, B.H.M. Elands, C.M. Goossen, F. Langers, R. de Niet & S. de Vries.* Natuur en landschap voor mensen Achtergronddocument bij Natuurbalans 2007
- 81** *Bakel, P.J.T. van, T. Kroon, J.G. Kroes, J. Hoogewoud, R. Pastoors, H.Th.L. Massop, D.J.J. Walvoort.* Reparatie Hydrologie voor STONE 2.1. Beschrijving reparatie-acties, analyse resultaten en beoordeling plausibiliteit.
- 2008**
- 82** *Kistenkas, F.H. & W. Kuindersma.* Jurisprudentie-monitor natuur 2005-2007; Rechtsontwikkelingen Natura 2000 en Ecologische Hoofdstructuur
- 83** *Berg, F. van den, P.I. Adriaanse, J. A. te Roller, V.C. Vulto & J.G. Groenwold.* SWASH Manual 2.1; User's Guide version 2
- 84** *Smits, M.J., M.J. Bogaardt, D. Eaton, P. Roza & T. Selnes.* Tussen de bomen het geld zien. Programma Beheer en vergelijkbare regelingen in het buitenland (een quick-scan)
- 85** *Dijk, T.A. van, J.J.M. Driessen, P.A.I. Ehlert, P.H. Hotsma, M.H.M.M. Montforts, S.F. Plessius & O. Oenema.* Protocol beoordeling stoffen Meststoffenwet; versie 1.0
- 86** *Goossen, C.M., H.A.M. Meeuwssen, G.J. Franke & M.C. Kuyper.* Verkenning Europese versie van de website www.daarmoetikzijn.nl.
- 87** *Helming, J.F.M. & R.A.M. Schrijver.* Economische effecten van inzet van landbouwsubsidies voor milieu, natuur en landschap in Nederland; Achtergrond bij het MNP-rapport 'Opties voor Europese landbouw-subsidies
- 88** *Hinssen, P.J.W.* Werkprogramma 2008; Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (WOT-04). Programma 001/003/005
- 90** *Kramer, H.* Geografisch Informatiesysteem Bestaande Natuur; Beschrijving IBN1990t en pilot ontwikkeling BN2004
- 92** *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-001 – Koepel
- 93** *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 94** *Jaarrapportage 2007.* WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu

- 95 *Jaarrapportage 2007*. WOT-04-005 – M-AVP
- 96 *Jaarrapportage 2007*. WOT-04-006 – Natuurplanbureauafunctie
- 97 *Jaarrapportage 2007*. WOT-04-007 – Milieuplanbureauafunctie
- 98 *Wamelink, G.W.W.* Gevoeligheids- en onzekerheidsanalyse van SUMO
- 99 *Hoogeveen, M.W., H.H. Luesink, L.J. Mokveld & J.H. Wisman.* Ammoniakemissies uit de landbouw in Milieubalans 2006: uitgangspunten en berekeningen
- 100 *Kennismarkt 3 april 2008; Van onderbouwend onderzoek Wageningen UR naar producten MNP*
- 101 *Mansfeld, M.J.M. van & J.A. Klijn,* "Balansen op de weegschaal". Terugblik op acht jaar Natuurbalansen (1996-2005)
- 102 *Sollart, K.M. & J. Vreke.* Het faciliteren van natuur- en milieueducatie in het basisonderwijs; NME-ondersteuning in de provincies
- 103 *Berg, F. van den, A. Tiktak, J.G. Groenwold, D.W.G. van Kraalingen, A.M.A. van der Linden & J.J.T.I. Boesten,* Documentation update for GeoPEARL 3.3.3
- 104 *Wijk, M.N., van (redactie).* Aansturing en kosten van het natuurbeheer. Ecologische effectiviteit regelingen natuurbeheer
- 105 *Selnes, T. & P. van der Wielen.* Tot elkaar veroordeeld? Het belang van gebiedsprocessen voor de natuur
- 106 *Annual reports for 2007; Programme WOT-04*
- 107 *Pouwels, R. J.G.M. van der Gref, M.H.C. van Adrichem, H. Kuiper, R. Jochem & M.J.S.M. Reijnen,* LARCH Status A
- 108 *Wamelink, G.W.W.* Technical Documentation for SUMO2 v. 3.2.1,
- 109 *Wamelink, G.W.W., J.P. Mol-Dijkstra & G.J. Reinds,* Herprogrammeren van SUMO2. Verbetering in het kader van de modelkwaliteitslag
- 110 *Salm, C. van der, T. Hoogland & D.J.J. Walvoort,* Verkenning van de mogelijkheden voor de ontwikkeling van een metamodel voor de uitspoeling van stikstof uit landbouwgronden
- 111 *Dobben H.F. van & R.M.A. Wegman,* Relatie tussen bodem, atmosfeer en vegetatie in het Landelijk Meetnet Flora (LMF)
- 112 *Smits, M.J.W. & M.J. Bogaardt.* Kennis over de effecten van EU-beleid op natuur en landschap
- 113 *Maas, G.J. & H. van Reuler.* Boomkwekerij en aardkunde in Nederland,
- 114 *Lindeboom, H.J., R. Witbaard, O.G. Bos & H.W.G. Meesters.* Gebiedsbescherming Noordzee, habitattypen, instandhoudingdoelen en beheermaatregelen
- 115 *Leneman, H., J. Vader, L.H.G. Slangen, K.H.M. Bommel, N.B.P. Polman, M.W.M. van der Elst & C. Mijnders.* Groene diensten in Nationale Landschappen- Potenties bij een veranderende landbouw,
- 116 *Groeneveld, R.A. & D.P. Rudrum.* Habitat Allocation to Maximize Biodiversity, A technical description of the HAMBO model
- 117 *Kruit, J., M. Brinkhuijzen & H. van Blerck.* Ontwikkelen met kwaliteit. Indicatoren voor culturele vernieuwing en architectonische vormgeving
- 118 *Roos-Klein Lankhorst, J.,* Beheers- en Ontwikkelingsplan 2007: Kennismodel Effecten Landschap Kwaliteit; Monitoring Schaal; BelevingsGIS
- 119 *Henkens, R.J.H.G.,* Kwalitatieve analyse van knelpunten tussen Natura 2000-gebieden en waterrecreatie
- 120 *Verburg, R.W., I.M. Jorritsma & G.H.P. Dirkx.* Quick scan naar de processen bij het opstellen van beheerplannen van Natura 2000-gebieden. Een eerste verkenning bij provincies, Rijkswaterstaat en Dienst Landelijk Gebied
- 121 *Daamen, W.P.* Kaart van de oudste bossen in Nederland; Kansen op hot spots voor biodiversiteit
- 122 *Lange de, H.J., G.H.P. Arts, W.C.E.P. Verberk,* Verkenning CBD 2010-indicatoren zoetwater. Inventarisatie en uitwerking relevante indicatoren voor Nederland
- 123 *Vreke, J., N.Y. van der Wulp, J.L.M. Donders, C.M. Goossen, T.A. de Boer, R. Henkens,* Recreatief gebruik van water. achtergronddocument Natuurbalans 2008
- 124 *Oenema, O., J.W.H. van der Kolk,* Moet het eenvoudiger? Een essay over de complexiteit van milieubeleid
- 125 *Oenema, O., A. Tiktak,* Niets is zonder grond; Een essay over de manier waarop samenlevingen omgaan met hun grond
- 2009**
- 126 *Kamphorst, D.A.,* Beleidsprogramma Biodiversiteit. Verkenning van de beleidstheorie
- 127 *Dirkx, G.H.P., F.J.P. van den Bosch,* Quick scan gebruik Catalogus groenblauwe diensten
- 128 *Loeb, R., P.F.M. Verdonschot,* Complexiteit van nutriëntenlimitaties in oppervlaktewateren
- 129 *Kruit, J., P.M. Veer,* Herfotografie van landschappen
- 130 *Smit, A., O. Oenema, J.W.H. van der Kolk,* Indicatoren Landelijk Gebied
- 131 *Agricola, H.J.,* Achtergronddocument nulmeting Monitor Agenda Vitaal Platteland
- 132 *Jaarrapportage 2008*. WOT-04-001 – Koepel
- 133 *Jaarrapportage 2008*. WOT-04-002 – Onderbouwend Onderzoek
- 134 *Jaarrapportage 2008*. WOT-04-003 – Advisering Natuur & Milieu
- 135 *Jaarrapportage 2008*. WOT-04-005 – M-AVP
- 136 *Jaarrapportage 2008*. WOT-04-006 – Natuurplanbureauafunctie
- 137 *Jaarrapportage 2008*. WOT-04-007 – Milieuplanbureauafunctie